

HUN

NYELV,
NEMZET,
IDENTITÁS

I.

Debrecen-Budapest
2007

Nyelv, nemzet, identitás

Az VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus

(Debrecen, 2006. augusztus 22–26.)

nyelvészeti előadásai

I. kötet

Szerkesztette

Maticsák Sándor

Társszerkesztők

Jankovics József

Kolláth Anna

Nyerges Judit

Péntek János

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

Budapest–Debrecen, 2007

Megjelent a

és az

támogatásával.

ISBN 978-963-87595-0-4 ö

ISBN 978-963-87595-1-1

Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor

Címlapfotó: Bartha Gergely

Borítóterv: Varga József

Készült az Alföldi Nyomdában.

Tartalomjegyzék

A határtalanítás programja és az újabb magyar nyelvi tervezés (szimpóziumvezető: Kolláth Anna és Péntek János)

BENŐ ATTILA: Köznyelvi magyar szavak jelentésbővülése az erdélyi magyar nyelvváltozatban	7
BRADÉAN-EBINGER, NELU: EUROMOSAIC in Hungary	13
EÖRY VILMA: Határtalanítás a magyarországi szótárakban	27
GÁL NOÉMI: Nyelvi revitalizáció és nyelvi tervezés	33
HORVÁTH KATALIN: A kárpátaljai magyar lakosság nyelv- és nyelvváltozat-választása	41
HULPA DIÁNA: Köszönési formák a kárpátaljai magyar és ukrán köznyelvben	53
KÁDÁR EDIT: Az ige-igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben	61
KOLLÁTH ANNA: Büszkeség vagy balítélet? A határtalanító szótárprogram muravidéki szójegyzékei és fogadtatásuk	81
LAJOS KATALIN: Frazeológia és identitás	101
PÉNTEK JÁNOS: Transzszilvanizmusok, romanizmusok és a határtalanítás programja	115
RÓZSAVÖLGYI EDIT: A nyelv szerepe a kultúra, a nép és a nemzet azonosságtudatának alakításában	125
SZABÓ-DEMETER ÉVA: A nyelvi jogok jelenlegi helyzete Romániában	139
SZABÓMIHÁLY GIZELLA: A határtalanítás a helynevek területén	153
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A magyar nyelv és nemzet értelmezhetősége a határtalanítás folyamatában	171
VÖRÖS FERENC: A határtalanítás „mostohagyermekéi”	177
VÖRÖS OTTÓ: A névhasználat tervezésének néhány kérdése kisebbségi, kétnyelvűségi környezetben	187
A szimpózium névmutatója	195
A szimpózium tárgymutatója	197
A tanulmányok szerzői	203

Kétnyelvűség-problémák

ANDRÍC EDIT: A vajdasági diákok kétnyelvűsége	209
KOVÁCS MAGDOLNA: Az igék sajátosságai az ausztráliai magyar nyelvváltozatban	221
MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ: A kettős és többes identitások szociolingvisztikai szempontból	237
RANCZ TERÉZ: Kétnyelvűség Kézdialmáson	251

Fordítási kérdések

CSEH MÁRTA: Kultúrák találkozása: a műfordítás	267
GEREVICH-KOPTEFF ÉVA: Táj és szöveg. Mészöly magyarul és finnül	273
KATONA EDIT: Irodalompolitika és értékközvetítés	283

Az impresszionizmustól a posztmodernig (szimpóziumvezető: Szikszainé Nagy Irma–Szabó Zoltán)

BÜKY LÁSZLÓ: A költői szövegmondatok lírikuma	297
KEMÉNY GÁBOR: Identitáskeresés a szecessziótól a szürrealizmusig Cholnoky László prózájában	309
MINYA KÁROLY: A ritkább szóalkotási módok stilisztikai funkciója Parti Nagy Lajos <i>Tisztújítás</i> című drámájában	315
MURVAI OLGA: Mikszáth szinkretizmusa az 1900–1910 között írt kisregények alapján	323
PETHŐ JÓZSEF: Állandóság és változás a „Krúdy-stílus”-ban	337
PORKOLÁB JUDIT–BODA ISTVÁN KÁROLY: Stíluszintézis Radnóti Miklós <i>Virágének</i> c. művében	347
T. SOMOGYI MAGDA: Az írói névadás és a nemzettudat Babits Mihály <i>Halálfiái</i> c. regényében	359
SZABÓ ZOLTÁN: Belső és külső irányultságok a magyar irodalmi szecesszió stílusának a vizsgálatában	367
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Irányzatok stílusjegyeinek keveredése	375
SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD: Stilisztikai-poétikai tendenciák a rendszerváltás utáni erdélyi költészetben	381
TÁTRAI SZILÁRD: Az irónia alkalmazásának stílustörténeti vonatkozásaihoz	395

**A határtalanítás programja és
az újabb magyar nyelvi tervezés**

Szimpóziumvezető:

Kolláth Anna és Péntek János

A nyelv szerepe a kultúra, a nép és a nemzet azonosságutadatának alakításában

1. Bevezetés

Gazdasági és társadalmi együttműködés, amely az ember életének alapját képezi, csakis közös érintkezési eszköz, a nyelv segítségével képzelhető el. Ahogy a termelés és a termékcsere folyamatai egyre inkább differenciálódnak és bonyolódnak a történelem folyamán, ahogyan az embernek kulturális igénye támad a fizikai megélhetés keretein túlmenően, úgy lesz egyre inkább szükség azon jelrendszer fejlesztésére és pontosítására, amely az adott termelési és cserekapcsolatokban élő közösség legfontosabb és első pillanatban és egyértelműen megmutatózó azonosítója lesz: a beszélt, majd az írott nyelv.

A nyelvet ebben az összefüggésben mint társadalmi tény, mint kommunikációs eszközt, mint az emberi identitás, a közösséghez, kultúrához való kapcsolódás egyik legfontosabb elemét vizsgáljuk. Miután a történelmi események okozták a nagyobb arányú nyelvi változások megindulását, azt próbáljuk röviden áttekinteni, hogy a Kárpát-medencében a magyarság körében hogyan is alakult ez a történelmi-nyelvi kölcsönhatás, s a különböző korszakokon keresztül hogyan segítette mindez elő először egy nép, majd egy nemzet azonosságutadatának kialakulását, fejlődését.

2. A középkori magyar állam

A Kárpát-medence etnikai tarkasága a magyarság itteni megjelenésének kezdetétől adott volt. A 896-ban ide érkező törzsek többféle etnikumból álltak, ahogyan ez nomadizáló népeknél szokás, bár a többséget a magyarul beszélő népelemek alkották. Mellettük a források különféle török és más, pl. alán nyelvjárársok meglétéről tanúskodnak. Az itt talált területen pedig déli és nyugati szláv, avar és különböző germán kultúrájú népek töredékei éltek.

Az új, letelepedett életmód az együttélés új szervezeti formáit teremtette meg. A X. század végén Géza fejedelem (972–997), majd főleg fia, István (997–1038) már területileg állandó határokkal rendelkező „államban” gondolkozott.

A rendezett államszintű kapcsolatokkal együtt járt az idegen népelemek beáramlása az országba. A középkori nemzetiségtörténet lényegében véve településtörténet: „népek gyűjtésének” története, *congregatio populorum*, ahogy e korban mondták.

2.1. A középkori nemzetiségtörténet első szakasza (az 1200-as évekig)

Erre az időszakra az elszórt faluközösségekbe való nagyszámú betelepülés jellemző. A nyugatról érkező német, francia, itáliai *hospeseket*, ahogy a kor nevezte a jövevény telepeseket, a következők vonzották a magyar állam területeire: a) kiváló természeti adottságokkal rendelkező, de még kihasználatlan földterületek; b) a rendezett, keresztény állam keretei; c) a nyugathoz képest igen alacsony népsűrűség („demográfiai szívóerő”); d) a királyság birtokos rétege szívesen látta őket, ui. érdekük volt a fejlettebb munkakultúrával rendelkező népelemek betelepítése.

Keletről a népvándorlások hajtották a magyar állam kapui felé a besenyőket és egyéb menekülő néptöredékeket (pl. úzokat), ill. a magyarság ősi, kazár rétegeihez újabb csoportok vándoroltak be.

A magyar királyság, bár a külsőségekben és szerveződésében teljesen igazodott a nyugat-európai hűbéri királyságok rendszeréhez, társadalmi, köznapi életében sokat őrzött meg a nomád hagyományokból. A nomád népek pedig teljesen természetesnek tekintették, hogy időlegesen alakuló törzsszövetségeik különböző etnikumú népelemeket foglaltak magukba. „Birodalmuk”, azaz felügyelt területük gyarapítása azt jelentette, hogy minél több harcost és jószágot tudjanak magukhoz tartozónak.

A középkor általános szemlélete gyökerezett meg Magyarországon is, amely egyrészt pozitívként tekintette a népi sokszínűséget, másrészt sajátos értéként tisztelte a népek hagyományvilágát és jogait (l. Szent István *Intelmei és Dekrétuma*). A betelepülőknek sem etnikai, sem vallási hovatartozását nem fenyegette senki sem.

Az első nagy betelepülési hullámban résztvevő *hospesek* lényegében beolvadtak a magyarságba, spontán asszimiláció útján, legkésőbb a XIV. századra.

2.2. A középkori nemzetiségtörténet második szakasza (XIII. század)

Erre az időszakra a népes autonóm nemzetiségi tömbök, szigetek kialakulása jellemző. Megváltoztak a telepítés mind földrajzi, mind jogi-intézményi keretei, sőt társadalmi háttere is. A demográfiai feszültség nyugati irányban csökkent, kelet felől a nomád népelemek sodródását a mongol hódítás blokkolta. Ennek ellenére a telepések áramlása folytatódott, főleg a környező országokból, a még lakatlan erdős, hegyes szélterületekre.

Új vonása e második betelepülési hullámnak, hogy a jövevények általában nem olvadtak be a magyarságba, hanem megőrizték etnikai azonosságukat. A szászok, kunok, jászok, németek, szlovákok, románok, ruszinok csoportjai betelepülésének közös rugóját a feudális Magyarország belső szerkezeti átalakulásában kell keresnünk. A királyi hatalom kiterjesztésének eszközévé válik a betelepítési politika. A jövevények akkor jelentettek gazdasági vagy katonai, következőképpen politikai ellensúlyt a nagybirtokkal szemben, ha összefüggőbb terüle-

ten és minél zártabb népi egységben éltek. Hűségük fejében pedig megtarthatták népük szokásait.¹ A királytól kapott kiváltságai révén az egész nép egységes *universitas* v. *comunitas* rangjára emelkedett, ahogy a kor nevezte az önkormányzattal rendelkező, autonóm jogközösséget.²

2.3. A középkori nemzetiségtörténet harmadik szakasza (XIV–XV. század)

Erre az időszakra a szélterületekre való betelepülés a jellemző. A magyar állam határain körös-körül, századokon át kiformalódó nációk közvetlenül kapcsolódtak egy rokon vagy azonos etnikai háttérhez, ahonnan állandóan kaptak utánpótlást. Ilyen a XIV. században kezdődött kisorosz vagy ruszin népesség betelepülése az északkeleti részekre vagy a szerbek nyomulása a déli országrészekre a XV. századtól. A Balkánról a szerbeket kívül bolgárok és bosnyákok is érkeztek, a térségben bekövetkezett politikai és katonai fordulatok kárvallottjaiként bebocsátást kérve. Köztük előkelő, nemes családok is voltak, akiket a magyar uralkodók szívesen befogadtak, ui. a határ menti területeken számítottak rájuk a törökellenes küzdelemben. Előkelőik a magyar uralkodó osztályhoz tartoztak, s részt vettek az ország politikai életében, parasztjaik pedig a királyság más nemzetiségű jobbágyaival álltak egy szinten.

2.4. A középkori magyar állam – összegzés

A középkor végi Magyarország népi összetételének listája egy tucatnyi népet foglal magába: németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, románokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténeket, franciákat, bolgárokat. Az akkori 4 milliós népesség kb. egynegyedét alkották.

Köznap szinten mind a nomád hagyományok továbbélése, mind a keresztény életrendezési elv a különböző etnikumok türelmes egymás mellett élését eredményezték. Etnikai konfliktusokra csak akkor kerül sor, amikor a jövevények nem igazodnak a helyi termelési-napi életkeretekhez³. A középkori magyar királyságban az asszimilálódás nem a „nemzet”-hez, „etnikum”-hoz volt megkövetelt, hanem a keresztény egyházhoz.

A magyar királyságban a kezdettől fogva etnikailag különböző, mind nyugatról, mind keletről jövő népek megtalálták helyüket, mint területi-politikai és

¹ II. András, Erdély szász csoportjai számára, akik eredetileg 1160 körül II. Géza hívására települtek Erdélybe, 1224-ben hatalmas egybefüggő, autonóm területet jelölt ki, az ott élő székelyeket is áttelepítve keletre. Mindezt gazdasági érdekből, a szászok adóira számítva. IV. Béla pedig 1246-ban tágas néptelen területet engedett át a kunoknak a Duna-Tisza közén katonai érdekből.

² Ha Magyarországon külön *natio*-ként tartották számon a szászokat (*Saxones*), megkülönböztetve őket a németektől (*Alemanni*, *Teutonici*), sajátos autonómiájukból adódott.

³ Pl. a kunok az 1230-as években továbbra is nomád életüket kívánják folytatni, más földréjére hajtva barmaikat.

gazdálkodási egységben. Megőrizhették saját nyelvhasználatukat, ha a területek egymástól való elszigeteltsége, a közösségek befelé fordulása ezt megengedte. A középkori uralkodó családok önmagukban is etnikailag rendkívül vegyesek, tehát maguk a királyok is természetesnek tartották, hogy birodalmukban különböző, külföldről betelepülő etnikumok élnek. A középkori magyar állam időszakában (XI–XV. század) a magyar királyok tudatosan házasodtak Nyugat- és Kelet-Európa uralkodó családjainak sarjaival. A legújabb kutatások azt is kimutatták, hogy mire az Árpádok családja kihalt (1301), alig volt bennük „magyar vér”.

Erre az időszakra jellemző a többnyelvűség és a társadalom nyelvi megosztottsága. A latin vált az írásbeliség és a más nyelveken beszélők kommunikációs kapcsolatává, gyakorlatilag az államnyelv rangjára emelkedett (a politika, a törvénykezés, a tudomány és a középkori egyetemek nyelve). A latin emelkedett, a magyar közönséges szituációkban (a falu, a család, a népköltészet, szóbeliség körében) volt használatos. A latin nyelv egységesítette az államot, a magyar pedig a népet. Mellettük azonban más nyelvek is használatosak voltak, ui., míg egyes népelemek (besenyők, kunok, jászok) asszimilálódtak, mások, a kompakt település-szerkezetben lakók (szlovákok, románok, erdélyi szászok) megőrizték identitásukat, anyanyelvüket. Sok helyen a betelepülők kétnyelvűek lettek vagy éppen ők maguk asszimilálták a körülöttük élő magyarokat (pl. szlovákosodás).

Kialakult tehát a Kárpát-medencében a többnyelvűség (egy-egy tájon általában kétnyelvűség), amit teljesen természetesnek tartottak, hisz a nyelvet mintegy természeti adottságnak, elidegeníthetetlen jognak fogták fel. Pozitívként tekintették a népi és nyelvi sokszínűséget.

3. A mohácsi katasztrófa és következményei. 1526-tól a XVIII. század végéig

Magyarország a veszített mohácsi csata után három részre szakadt. Középső részét, az ún. Hódoltságot, a török szállta meg, nyugati és északi megyéit, az ún. Királyi Magyarországot a magyar trónra került Habsburg Ferdinánd kormányozta, a Tiszától keletre pedig gyakorlatilag egy új állam jött létre, az Erdélyi Fejedelemség.

Mivel a török hódítás az ország közepén állapodott meg, Magyarország gyakorlatilag két kultúra, az európai keresztény és a török muzulmán ütközőzónájává lett. A török hódítással és előrenyomulással együtt járó állandó háborúskodás, területi elhelyezkedésénél fogva elsősorban a magyarságot érintette és tizedelte. Így aztán a korábban a királyság peremterületein élő nemzetiségek (szlovákok, románok, de elsősorban szerbek) minden irányból előrenyomultak az ország közepe felé. Ez a helyzet arra is ösztönözhetette volna a Hódoltság egyre kevesebb számú magyar népét, hogy felzárkózzon a törökhöz vagy hasonuljon más nemzetiségekhez, és idővel elveszítse megkülönböztető jegyeit. Ez azonban nem történt meg. Külső és belső tényezők együttes hatásának köszönhető, hogy a 150 éves török uralom csak néhány motívumot hagyott maga után emlékül.

Magyarország volt az egyetlen olyan keresztény ország, amelyet a törököknek csak félig-meddig sikerült bekebelezniük. A Hódoltság, a királyi Magyarország és Erdély közt a határok mindvégig nyitva álltak a magyarok, de csak a magyarok előtt (ezen a török apparátusnak sem állt érdekében változtatni). A XVI. században a magyar feudalizmus hódoltsági pozícióit az adóztatás mentette át, ui. a Hódoltságban élő közrendűek nemcsak a töröknek adóztak, hanem a magyar földesuraknak, egyháznak és államnak is. Ez persze keserves terhet rótt rájuk, de pontosan ez az egyén életét megnehezítő teher tartotta fenn azt a tudatot, hogy a Hódoltságban élők is az egy és oszthatatlan magyar társadalom tagjai. A XVII. században pedig a Hódoltságon túli magyar nemeseknek sikerült visszaszerezniük közigazgatási és jogszolgáltatási funkcióik nagy részét is. Magyar ember számára csak a Hódoltságon kívüli magyar fórumok, nemesi vármegyék és törvényszékek, szolgálhattak ítélettel, míg a délszlávok ügyeit a török bíróságok intézték.

Ugyanakkor erőteljes belső motiváció is kellett a magyarságtudat fenntartásához, s ezt a gyorsan terjedő reformáció ösztönzéseiben kell felismernünk, amely a lehető legjobb pillanatban érte az önértékelési válságba sodródott magyarságot, megerősítette a Hódoltság népében a nyugati kultúrához való tartozás tudatát. Források bizonyítják, hogy a hódoltsági ill. a Hódoltságból származó magyarok óriási erőfeszítéseket tettek a reformáció meggyökereztetéséért, aktívan részt vettek a hitvitákban, valósággal versengtek egy-egy híresebb prédikátorért. Hatalmas áldozatokat hoztak a reformáció által létrehozott iskolák fenntartására. A katolikus egyház, főleg a hódoltsági jezsuita és ferences papok, hamarosan átvette ellenfele módszereit, s mind az anyanyelvűség mind a népoktatás terén nekik is nagy szerepük volt a magyarságtudat megőrzésében.

Kulturális szempontból a reformáció legnagyobb jelentősége az anyanyelv középpontba állítása volt. A latin nyelvűség egyeduralmának megrendítéséhez a reformáció adta meg az első, erőteljes lökést. Altala válik lehetővé nagyobb arányokban az a folyamat, amely a kolostori irodalommal már megindult: a nemzeti nyelv kiképzése előbb a vallásos műveltség szolgálatára, majd a profán irodalom művelésére.

Az 1699-es karlócai béke következménye, hogy egész Magyarország és Erdély átkerült a Habsburg hatalmi szférába, bár Magyarország sohasem tagozódott be olyan erősen a Monarchiába, ahogyan azt az uralkodó család szerette volna.

A török világ után önkéntes bevándorlások (szlovákok, ruszinok, románok, délszlávok, főképp szerbek) és szervezett telepítések (főként németek) indultak meg olyan nagy arányban, hogy ezt a népmozgást „új honfoglalás”-nak is hívják. Ezt is jó szemmel nézték, sőt elősegítették, hisz szükség volt a munkás kézre az elnéptelenedett területeken, ill. védőkre a határokon.

A Kárpát-medence etnikai viszonyai, ma is ismert formájukban a XVIII. sz. nagyarányú spontán és szervezett települési mozgalmi során alakultak ki. A

különböző nemzetiségek közti viszony, együttélésük módja még mindig, és egészen a XVIII. sz. végéig a középkori viszonyokra emlékeztetett, s ez pontosan megfelelt a feudális rendi nemzet ideológiájának.

Fontos tisztáznunk, hogy a kor úgymond politikai szótárában mit is jelent a nemzet. A magyar nemzet és a magyar nemzetiség kategóriái távolról sem fedték egymást. A nemzet (*natio*) a nemességet jelentette, nem az egész ország lakosságát. A „magyar nemzet” ebben az értelmezésben nem etnikai fogalom volt. A szigorú, jogi értelmezés mellett élt egy tágabb, a keresztény egység talaján álló felfogás is, ez a magyar nemzet részének tekintette az összes rendet. Aki beletartozott a 4 rend (1. – katolikus klérus, 2. – főurak, 3. – nemesség és katonaság, 4. – a királyi városok polgárai) valamelyikébe, a császár híveként is, akkor is, ha egy szót sem tudott magyarul, a magyar nemzet tagja maradt.⁴ A magyar nemzet a XVIII. sz. elején középkori gyökerű, feudális rendi nemzet volt, amelynek politikai, társadalmi és kulturális életét az első két rend irányította.

Nyugat-Európában a nemzeti nyelvek már a XVI–XVII. századra átvették azt a szerepet, amelyet a latin századokon át betöltött. A XVIII. század végi Magyarországon azonban a latin volt még az államnyelv (a törvényhozás, a felső- és középfokú közigazgatás és igazságszolgáltatás, a felső- és középfokú oktatás nyelve, a tudományos nyelv, a római katolikus egyház nyelve), noha kb. huszonötezen beszélhettek. A mindennapi érintkezés nyelve a magyar, német, horvát, szlovák, román, szerb volt. Az ország lakosait nem a nyelvi, hanem a vallási különbségek fordították szembe egymással.

4. A XVIII. század vége – XIX. század

A XVIII. sz. végén a francia forradalom megdöntötte az uralkodói abszolutizmus és a feudális kiváltságok rendszerét. A polgárság a nemzet nevében saját kezébe vette a francia nép, társadalom és állam irányítását. Az állam határain belül elvben csak egy nemzet élt, a francia, egyetlen hivatalos nyelv volt, a francia. Így született meg a polgári nemzeti állam ideálja, amely mintaképe lett a kelet-közép-európai népeknek is, mikor elérkeztek a polgári nemzeté válás időszakába. E népek nemzeti fejlődése azonban más, hiányosabb, kedvezőtlenebb feltételek közt indult meg.⁵

⁴ Ha egy idegen magyar nemességet (ún. *indigenátust*) v. királyi városi polgárjogot szerzett, Magyarországon a nemzet tagjának számított. Különösen az 1. és 4. rend tagjai közt voltak sokan nem magyarok. Leginkább a 3. rend tekinthető tömegében magyaroknak, bár köztük is voltak német, szlovák, román és főleg horvát nemesek.

⁵ Gazdasági-társadalmi elmaradottságuk miatt polgárságuk gyenge volt. Nem rendelkeztek saját államszervezettel, hiszen a XVII. sz. elején már soknemzetiségű birodalmak keretében éltek, az alárendeltség különböző szintjein. A történetileg kialakult politikai határok nem feleltek meg az etnikai határoknak.

Amikor az 1830 körül Magyarországon színre lépő liberalizmus a polgári nemzet megteremtését tűzte ki célul, az új államközösség jellege megváltozik. A középkori feudális típusú nemzet (*natio*) lényegében magyar volt, mint láttuk: gyakorlatilag a nemességet foglalta magába, amelynek több mint 80%-a magyar volt vagy annak vallotta magát. A polgári nemzetben, amelynek az ország minden lakosa egyenjogú tagja lesz, a magyarság kisebbségbe kerül. A magyar etnikum, bár a soknemzetiségű országban viszonylag a legnépesebb, az összlakosságnak (beleszámítva Horvátországot, Erdélyt és a Katonai Határőrvidéket is) csak kb. 40%-át tette ki: 14 millió főnyi lakosságból kb. 6 millió volt magyar. Tehát itt megint előállt egy hasonló krízishelyzet, mint a XVI. században a török megszállás idején, ti. kevés a magyar.

Ami döntött abban, hogy a Kárpát-medencében melyik legyen az államszervező nemzet, az a magyarság relatív számbeli többségén túl egyrészt az a tény volt, hogy a magyarok, a németeket leszámítva, a többi etnikum előtt jártak a társadalmi-kulturális fejlődés terén, de főleg az, hogy a korabeli Magyar Királyság legszervezettebb ereje, a nemesség, magyar volt. S a Kárpát-medence térségében, polgárság híján, ez a magyar nemesség, pontosabban a magyar liberális nemesi reformellenzék indította meg a küzdelmet a polgári átalakulásért és a nemzeti önállóságért a Habsburg abszolutizmus ellen. Ez a liberális nemesség pedig magától értetődőnek tekintette, hogy a polgári nemzeti államot a régi, történeti állama keretein belül, a magyar nyelv fogja össze.

Az 1840-es évekre megszületett az ezt a törekvést alátámasztó elmélet is, amit mai, modern terminológiával politikai nemzet kategóriájának hívnánk. Eszerint a nyelv és az etnikum önmagukban nem nemzetteremtő tényezők: nemzetté az etnikum csak akkor válik, ha politikailag is megszerveződött államot alkot, és saját történelme van. Azaz a Kárpát-medencében csak a magyarok, és, bizonyos megszorításokkal, a horvátok, léphetnek fel nemzeti igényekkel. Ennek alapján a magyar liberálisok elismerték nemzetnek, nemzetiségnek a horvátokat, de nem ismerték el annak a rendi előzményekkel nem rendelkező többi etnikumot.

Kik voltak ők? A többi etnikum? Délkeleten románok, főleg északon szlovákok, sokfelé elszórtan németek, délen szerbek, északkeleten rutének (kárpátukránok), s helyenként más, kisebb etnikai elemek. A XIX. sz. első felében kb. 12-14 néppel kell számolni, ami óriási problémát jelentett, hisz náluk is megindult, és különböző fokokra ért, a nemzeti fejlődés, az egy nyelven beszélők körében a nemzethez tartozás öntudatosodásának folyamata.

A nemzeti fejlődés a közép-kelet-európai térségben a klasszikus francia típusú eltérő változatokat hozott létre. Az egyiket a teljesebb társadalmi struktúrával, saját nemességgel és rendi történeti múlttal rendelkező etnikumok képviselik (magyar, horvát és lengyel). A másik változat a hiányos feudális struktúrá-

jú, saját feudális vezető osztállyal és rendi történeti múlttal nem rendelkező etnikumoké.

A második változatot képviselő etnikumoknál az értelmiség kapott nagy szerepet a nemzeti ideológia megfogalmazásában, a nemzeti kultúra előmozdításában. A politikai lét hiányosságai miatt buzgón kerestek a múltban és a jelenben olyan igazi vagy vélt motívumokat, amelyek a nemzeti öntudatot erősíthették (l. a pánszlávizmus vagy a dáko-román elmélet).⁶ Maga a kérdésfeltevés is veszélyes és romboló hatású ezekben a mítoszokban: melyik nép élt előbb a Kárpát-medencében, melyiknek van több joga, hogy a később betelepülők fölött uralkodjon? Vagyis: melyek azok a modern nemzetek, amelyeknek egy mitologikus múltból származó mélyebb kultúrájuk van? Ez egyfajta értelmetlen versengésbe sodorja a különböző népeket, amelyek közül szinte mindegyik, vagy legalábbis a nagyobb súllyal rendelkezők, megalkották a saját kárpát-medencei küldetésstudat-mítoszukat, kiválasztottságuk mítoszáat, más-más indoklással.

A magyarságról kialakult előítéletek terjesztői között Johann Gottfried von Herdert kell megemlíteni, aki 1784 és 1791 közt megjelent alkotásában (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*) a szláv népek küldetéséről, s a magyar nemzet és a magyar nyelv pusztulásra ítélttségéről így szól: „A mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán már a nyelvét sem lehet fölfedezni.” (Dobossy 1993, 48).

Erre a magyar válasz, bár jóval később, a XIX. sz. végén érkezik, amikor tudatosodik a magyar közgondolkodásban az a tény, hogy a történeti Magyarország területén a török hódítás óta a magyar etnikumhoz tartozók csak viszonylagos többséget alkotnak. És ez valóságos félelmet keltett, hisz a magyarság gyengeségét bizonyította. A magyarság államszervezői hivatását kellett tehát bizonyítani, amitől a lélekszám növekedését is remélték, asszimiláció útján is. Ilyen volt pl. Grünwald Béla *A Felvidék* c. (1878) tanulmánya, amelyben ezt írja: „A magyar nemzet missziója s legmagasabb célja fenntartani magát uralkodó elemként az önálló magyar államban... A magyarság, amikor az önálló fejlődésre képtelen, s az alatta álló kis népfajokat asszimilálja s egy magasabban álló népfajba olvasztja, az emberiségnek szolgál, mint a civilizáció bajnoka.” (Dobossy 1993: 53).

⁶ Dobossy László (1993) meghatározása szerint „... nemzeti mítosznak, ... azt a szellemi konstrukciót nevezem, amely egy múltbeli helyzetet, állapotot, eseményt úgy mutat be, s olyként értelmez, hogy a keletkezés valódi körülményeivel mit sem törődve a jelen ábrándjainak és álmainak kódéba burkolja. Vagyis: nem a múlt tényeit, hanem a jelen hiedelmeit, esetleg kívánalmait követi. Ennek pedig nem lehet más következménye, csak az, hogy az egymás mellett, sőt gyakran egymásba fonódottan élő népekben ideológiai tápot kap a gyanakvás, a gyűlölet, az ellenségeskedés.” (47)

Azért tartottam fontosnak a nemzeti mítoszok romboló hatásának kiemelését, mert ezek mutatják meg legvilágosabban, legkirívóbban a felszínen azt, hogy a Kárpát-medencében ekkor, a XVIII. sz. végén – a XIX. sz. elején egy hatalmas változás, törés történik a múlthoz képest. Ekkor alakulnak ki a konfliktusok a soknemzetiségű Magyarországon, a magyar liberális nacionalizmus nemzetépítő törekvései nyomán, a magyarok és más etnikumú népek között. És ekkor válik fontossá a nyelvkérdés feltevése is, amelyet ösztönzött a felvilágosodás anyanyelvi kultúrát szorgalmazó eszméi mellett Herder előbb idézett jóslata a magyar nyelv kipusztulásáról, ill. II. József 1784-es nyelvrendelete, amely a latin helyett a németet emelte annak pozícióiba (az államigazgatás és a felsőoktatás nyelve) az egész Habsburg Birodalomban.⁷ Ekkor vetődik fel először Magyarországon, hogy a nyelvi kérdés összekapcsolódik az emberi jogok kérdésével. A magyar nemesség a XIX. sz. elején tisztában volt azzal, hogy az államterületen akkor lehet a magyar a vezető nemzet, ha államnyelvvé a magyart teszik. Az anyanyelv ekkortól a nyelvközösség nemzeti létének bizonyosságául szolgál. A nemzet, mint az egy nyelven beszélők közössége, társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül, ezekben az években született meg egész Kelet-Európában. Ennek a nemzetnek, amely először csak néhány ember öntudatában élt, azért volt szüksége a mindenki által megértett és beszélt nyelvre, hogy ez megkülönböztesse másoktól, felébressze a nemzethez tartozás öntudatát.

A reformkorban (1830–1848) megfogalmazták a polgári nemzeti átalakuláshoz szükséges vezérelveket, irányvonalakat. Az országgyűléseken főszereplővé válik a nyelvkérdés, és 1830-tól fokozatosan történik a magyar nyelv kiterjesztése az 1844. évi II. törvénycikkig, amely szentesíti a magyart, mint államnyelvet. Az 1844-es magyar nyelvi győzelem csak 1860-tól érvényesülhetett maradéktalanul, de ekkor már új probléma is jelentkezik: a később kifejlődött nemzetiségi nyelvek törekvései.

A magyarok és nem magyarok ellentéte a polgári államszervezési elvből és a modern munkarendből következik. Annak következtében, hogy a Habsburg Birodalomban ill. Magyarországon az államhatáron belül sok különböző etnikum élt, súlyos ellentmondásokkal kellett a politikusoknak szembesülniük. Ha az egyik nyelvet (magyar, német) elsőbbségben részesítik, azzal más népek nyelvhasználatának jogát sértik. Ha viszont lemondanak az egységes államnyelvről, lehetetlenné teszik a modern államszervezet működését. A XIX. századi új polgári állam a maga bonyolult intézményeivel (vasút, postarendszer, stb.) megkívánja az adott terület igazgatásának egynyelvűségét. Ugyanakkor, míg az államszervezés érdeke az egynyelvűséget, addig a korszerű termelés érdekei az anyanyelvűség ápolását kívánják, hisz a szükséges szakértelem anyanyelven sajátít

⁷ A széleskörű elégedetlenség miatt az uralkodó 1790-ben kénytelen volt visszavonni ezt az eredetileg gyakorlati szempontok vezette rendeletet.

ható el tökéletesen. A két érdek ütközése nyomán felmerül a dilemma: mennyiben sajátítsák el a nem magyar etnikumúak a magyart, mi legyen az iskoláztatás nyelve? A nemzeti kérdés és ezzel együtt a nyelvkérdés ettől kezdve minden magyar politikának komoly gondokat okozott.

A reformkor és a 48-as forradalom magyar nemzetfelfogásának egyfajta „befogadás”, és nem az erőltetés volt lényegesebb vonása, bár kétségtelenül számítottak arra, hogy a polgári haladás programja és a magyar iskolázás által sokan válnak magyarrá. Az 1848. évi forradalom a feudális kiváltságokat és a jobbagyságot eltörölve mindenkinek megadta az új polgári jogokat, nemzetiségi különbség nélkül, de egyénileg. Megindulhatott a polgári nemzetek teljes struktúrájának kiépülése. Csakhogy a nemzeti mozgalmak az egyéni jogokon túl igényt tartottak a kollektív elismertetésre és később területi és politikai jogokra is. Miután pedig ezt nem kapták meg, mindinkább szembefordultak az új magyar állammal, és a Habsburg hatalom oldalára álltak.

Az 1849. júl. 28-án elfogadott nemzetiségi törvény úttörő módon biztosította a hatóságok előtti szabad nyelvhasználatot, a helyi közigazgatásban és az iskolában pedig a többségi nyelv használatát. A törvényt azonban már nem tudták végrehajtani.

A forradalom leverése után a Habsburgok megfosztották Magyarországot a politikai hatalom és véleménynyilvánítás minden legális fórumától. Ugyanakkor a több helyről is elinduló nyelvi szeparatizmus ellen az „oszd meg és uralkodj” elvének nemzetiségi nyelvekre fordításával reagáltak, amellyel megerősítették a későbbiekben is ható nemzetiségi ellentéteket.

1867-ben válik lehetővé a Kiegyezés, amely az egyetlen reális állami-politikai megoldás a térség minden nemzete számára. A politikai konszolidáció nagy vállalkozó kedvet teremtett Magyarországon, és tőkét vonzott be nyugatról. A gyors fejlődés és a gazdasági megerősödés csak erősítette az önálló nemzeti törekvéseket.

A magyarok számára egyre fontosabb cél a nemzeti függetlenség, s a nemzetiségi probléma háttérbe szorul. Sajnálatos módon nem gondolkodnak azon, hogy hogyan lehetne elérni, hogy a nemzetiségek jól érezzék magukat a magyar állam keretein belül. Ezért aztán azok a nemzeti mítoszok, amelyek a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején ártatlan ábrándozásokként indultak, költők, bölcselők, ideológusok tollából, a XIX. sz. végén, majd a XX. században befolyással vannak a történelemformáló egyéni és közösségi tudatra, ill. közvetlenül maguk is alakítják a történelmet.

A XVIII. század második felében születő új közösségfogalom és a nyelv státuszának változása között fennálló összefüggések feltárása korántsem egyszerű és magától értetődő. Ezek mögött, mint láttuk, egy különleges és bonyolult helyzet áll. Bíró Ferenc (2005: 17) szavaival élve: „Azok a problémák, amelyek e pillanatban beláthatók és azok a kutatási célok, amelyek ennek alapján megmutatko-

nak” három területet jelölnek ki, „amely a magyarországi nyelvkérdés szempontjából különösen fontosnak látszik. Ezek meg is egyeznek, de el is térnek a többi európai országban mutatkozó trendektől, viszont ebben a pillanatban nem látható tisztán az sem, hogy milyen viszonyba állíthatók egymással. Az egyik az *ideológia* – már most jól látszik, hogy a nyelvkérdés különféle interpretációi a 18. századi magyarországi társadalom bizonyos rétegeinek érdekeit szolgálták. A második a *nyelvhasználat* (milyen viszonyban voltak a korabeli Magyarországon használatos nyelvek), a harmadik pedig a *politika*: ha a nyelvkérdés jó ideig nem is volt tárgya politikai közbeszédnek, annál fontosabb kérdés, hogy mikor és hogyan lett az, s ez milyen következményekkel járt. ... Már a valóban termékeny kérdések feltétele sem látszik egyszerű dolognak. ... tudásunk egy hiteles modell kidolgozásához igencsak hézagos.”

5. A XX. század

Mit hozott 1918, a történelmi Magyarország összeomlása? Megadta a lehetőséget, a polgári munkaerőképzés igényeinek megfelelően, a különböző etnikumú társadalmaknak a sokoldalú anyanyelvi képzéshez, hogy kiteljesítsék nemzeti vágyaikat. De szétörte a munkaerő, a szakértelmek és a gazdaságilag egymást kiegészítő területek cseréjének rendszerét. Az egyes etnikumok nyomorúságát a szociális és kisállami nyomorúság váltotta fel.

Magyarország soknemzetiségű országból csaknem tiszta egynemzetiségű országgá vált. A születő új államokban a Habsburg birodalom és a Monarchia tipikus nyelvpolitikai problémái születtek újjá, de megoldást nem találtak.

A helyzet még kritikusabbá vált a II. világháború után.

A XX. század újabb nagyobb fordulópontja a rendszerváltás. Vérontás és kegyetlenség nélkül, először a történelemben. Ez egy olyan hatalmi bázist nyújt Magyarországnak, amelyre történelmünk folyamán ritkán volt példa: igazán önálló, független külpolitikát folytathat.

Egy új hatalmi modell van kialakulóban, egy belső legitimáción alapuló, a külpolitikában integratív modell, amely fejlett és integrált Európában gondolkodik. Az európai globalizáció során a politikai eredetű határok el fognak tűnni, és kölcsönös, gazdasági-termelési érdekeken alapuló közösség jön létre. És pontosan ez az óriási kihívás, a globalizáció készlet még inkább a nemzeti azonosságtudat pontos körvonalazására. Európát nem az érdekli, hogy Magyarország mit kaphat, hanem, hogy a magyarok mit adhatnak, mivel gazdagíthatják Európát. Ebben az új koncepcióban fontos szerepet kap a kölcsönösség és egymás értékeinek tiszteletben tartása. Így talán lehetőség nyílik arra is, hogy az európai keresztény szellemű magyar nemzet kulturális újraegyesítése is létrejöjjön.

6. Befejezés

A XXI. században mintha bezáródna egy kör. Mintha sok évszázad próbálkozásai és veszteségei után lehetőség lenne arra, hogy visszatérjünk, persze egy magasabb szinten, ahhoz a kozmopolita modellhez, amelyet a Kárpát-medencében élő első magyarok képviseltek, ahol a gazdasági integráció volt a nemzet létének alapja, és a más, a másság nem okozott félelmet, hanem gazdagította az országot, ahogy azt Szent István tanította Intelmeiben.

Irodalom

- Bíró Ferenc (szerk.) 2005: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Boronkai Szabolcs (szerk.) 2003: 21. századi enciklopédia. Magyar történelem. Pannonica Kiadó.
- Dobossy László 1993: A nemzettudatot torzító mítoszok. INFO-Társadalomtudomány 25: 43–49. MTA Könyvtára–MTA VITA Alapítvány, Budapest.
- Glatz Ferenc (szerk.) 1989: Magyarok a Kárpát-medencében. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Horváth János 2005: Horváth János irodalomtörténeti munkái I. Osiris, Budapest.
- Kellner Douglas 1995: Media Culture. Cultural studies, identity and politics between the modern and postmodern. Routledge, London–New York.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003: A magyar nyelv kézikönyve, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlós Aladár 2006 (1947): Irodalmunk társadalmi háttere. Múlt és jövő kiadása, Budapest.
- Kósa László (szerk.) 1991: A magyarságtudomány kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác–Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) 2005: Mi a magyar? Habsburg Történeti Intézet–Rubicon Kiadó, Budapest.
- Sipos Lajos (szerk.) 2002: A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája. Magyar Könyvklub, Budapest. (Második, javított kiadás. Alapkiadás: Dunakanyar Kiadó, 2000.)
- Szerb Antal 1934: Magyar irodalomtörténet. Magvető Kiadó, Budapest.
- Tringli István 2003: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Vince Kiadó, Budapest.
- Völgyes Iván 1990: A hatalom csapdája: helyünk Európában, helyünk a világban. INFO-Társadalomtudomány 12: 43–49. MTA, Budapest.

**The role of language in the process of the formation of a people's
and a nation's self-consciousness**

Economic and social co-operation among human beings is only possible using a common means of communication, i.e. language. While processes of production and of trade are becoming more and more complex during the course of history, while, beyond the sphere of physical survival, a need for cultural growth is being arisen in human beings, there is a requirement for the increase, accuracy and precision of the system of signs which becomes the most important element identifying a given human community unambiguously and at the first glance, i.e. language, the oral, then its written version.

In this respect, language is looked upon as a social feature, as a means of communication, as the most significant element of the identity of a human being, of his/her relationship to a community. Our claim is that some historical events are responsible for the main linguistic transformations. This study aims at a brief survey on how this mutual cause and effect relationship between history and language is realized in the area of the Carpathian Basin among the Hungarians and how all this supported the raising and the development of a people's and then a nation's self-consciousness.

